У САСТАВУ ПЕТЕ ДИВИЗИЈЕ

Од сусрета са 5. дивизијом, 2. шумадијска (21. српска) бригада дејствовала је у њеном саставу.[483] После ослобођења Аранђеловца штаб дивизије одредио јој је положај у борбеном поретку дивизије, од њега је добијала наређења и подносила му изва(штаје. Предвече 20. септембра 4. батаљон 2. шумадијске бригаде пребацио се из Забрежја, преко Аранђеловца, у Копљаре, где је сутрадан са мештанима одржао политички збор.

Бригаде 5. дивизије извршавале су 20/21. септембра добијене задатке: 4. крајишка, са 1. шумадијским одредом, дочекала је ватром из заседе и разбила једну немачку колону и порушила мост на Милатовици, а сутрадан је њен 2. батаљон одбацио 2. четнички равногорски корпус, јачине 500—600 четника, када је покушао да се пребаци преко Буковика у рејон Чачка, и нанео му велике губитке; 10. крајишка је нападала Тополу и држала поседнуте положаје, а 1. крајишка је пренећила у Аранђеловцу.[4®4]

У извештају штаба 21. српске бригаде од 21. септембра пише да се бригада налазила у рејону Врбица—Забреркје, са истуреним деловима у Копљарима и Орашцу; да је 20/21. септембра порушила два моста у Бањи и на три места прекопала цесту Аранђеловац—Младеновац да би на њој онемогућила саобраћај, и да одржава везу десно са 10, а лево са 4. крајишком бригадом.[485]

Око 16 часова 21. септембра 4 немачка авиона су надлетела Аранђе1ловац, бацила неколико мањих бомби и митраљирали га. Надлетали су рејон распореда 1. и 4. батаљона 21. бригаде, село Копљаре, и то баш у време када су борци ручали. Од њихове ватре теже је рањен 1, а лакше 5 борца.[486]

[48,] О датуму уласка 21. српске бригаде у 5. дивизију није пронађен писани документ. Командант 5. дивизије Милутин Морача записао је у свој Ратни дневник 20. септембра 1944: „Ова бригада (2. шумадијска — И. Ђ) је ушла у састав наше дивизије и добила званични назив 21. српска бригада". У *Војној енциклопедији* (том, 9, стр. 641) пише да је 21. српска бригада ушла у састав 5. дивизије 8. октобра 1944. године, а да је до тада дејствовала под командом ГШ НОВ и ПО Србије.

[484] *Зборник,* том I, књ. 12, док. бр. 106 и књ. 13, док. бр. 9.

[485] *Зборник,* том I, књ. 12, док. бр. 107; штаб 21. српске бригаде налазио се у Врбици.

[488] Архив ВИИ, К-782 а, Ф-3, рег. бр. 9.

Штаб 5. дивизије наредио је 21. септембра бригадама: да појачају обавештајну и извиђачку делатност; да мобилизацију и проблеме позадинске службе решавају преко команди места, народноослободилачких одбора и партизанских стража; да с батаљонима, без коморе, упадају у подручја која непријатељ контролише, постављају заседч, руше мостове и цесте, кидају телефонске везе и др. Према том наређењу 10. крајишка поседа рејон Брезовац—Бања—Вукосавци, напада непријатељске положаје око Тополе и врши препаде на пругу Младеновац—Гараши, а 4. крајишка, која поседа рејон Мисача—Зарожје, упућује је(дан батаљон у Белановицу, а са главнином, у садејству са 21. српском бригадом, упада у рејон Младеновца и северно од њега; њој је наређено и да оружјем и муницијом помогне 1. шумадијски и Космајски одред. За 21. српску бригаду, која је посела рејон Даросава—-Буковик—Орашац, било је продвиђено да мобилизацијом достигне бројно стање од 1.000 бораца, ереди јединице, организује комору, одржава везу са 1. шумадијским и Космајским одредом, да са 4. крајишком упада у окупирано подручје Младеновца и северно од њега и да, истовремено, помогне формирање команде места у Даросави. Да би се заштитиле од напада вдпријатељске авијације, јединицама је наређено да када је лепо време буду изван насеља.[487]

Команда места у Аранђеловцу формирана је 20, а у Белано-
? вици и Даросави 21. септембра.[488] Космајски/одред је известио 21. септембра да има 350 бораца под оружјем »т 1.300 без оружја. На-
| ређано му је*"да борце без оружја упути к Даросаву.[489]

Штаб 5. дивизије]е И. септембра оДржао састанак са штабом 21. српске бригаде и неколико политичких радника крагујевачког округа. На њему су утврђени основниузадаци које треба извршити на ослобођеном подручју: мобилизаци/а нових бораца, формирање, где нису формирани, народноослободилачких одбора и антифашистичких организација, сарадња јединица 5. дивизије са организацијама НОП-а на терену, договор/на су и дејства на неослобођеним подручјима. Штабу бригаде ***Уе*** наложено да бригаду попуни и њену формацију што пре оргагшзује, приближно осталим бригадама 5. дивизије, да јединице дчврсти, боље их наоружа, обучи и припреми за предстојећа дејст&а.

Још два важна догађај/ забележеца--еу "21Г"1сбПТ€а1бра: Прво, штаб 5. дивизије тражио је/од 1. шумадијског и Космајског одреда извештаје о војној и политчкој ситуацији на њЈТховбм терену, податке о бројном стању, могућностима мобилизације и о оружју које им је потребно. Космајксм одреду је наредио да се, повеже са 4. крајишком, у Мисачи, да мобилисане борце упућује у 5. дивизију, да учвршћује народноослободилачке одборе, да прикупља и доставља податке о непријатељу.[490] Друго, штаб је доставио свим бри-

[487] ***Зборник,*** **том I, књ. 12, док. бр. 104.**
[488] **Први командант места у Аранђеловцу био је Душан Репац (Пера Књижар) а политички комесар Момчило Станковић Уча.**
[489] ***Зборник,*** **том I, књ. 12, док. бр. 105.**
[490] **Архив ВИИ, К-782, Ф-1, рег. бр. 15.**

гадама Наредбу Врховног команданта НОВ и ПОЈ о поступку са четницима који се после 15. септембра 1944. предају јединицама НОВ и ПОЈ:

„У вези с тим што је 15. ов. мес. истекао рок за добровољно прелажење свих домобранских, четничких и других јединица које су биле у табору непријатеља наређујем да се предузму следеће мере:

1. — Све оне јединице или појединци који се налазе на страни непријатеља после 15. ов. м., а нису могли из било којих разлога да пређу на време на страну НОВ, прихваћати их и у будуће уколико добровољно пређу на нашу страну и увриштавати их у наше јединице;

2. — Све оне који ће ае добровољно, у масама или као појединци, предавати треба најпре испитати сваког појединца, и у колико се нађе међу њима непријатеља НО борбе или организатора или подстрекача против преласка на страну НОВ, имају се ставити под војни суд. Оне који хоће да добровољно приступе у НОВ под^елити по јединицама. Оне који не желе добровољно ступити у НОВ ставити у заробљеничке логоре;

3. — Све оне који ће се ухватити да се на страни непријатеља са оружјем у руци боре против НОВ и ПОЈ ставити под војни суд и најстрожије казнити. Сви официри и подофицири који су прешли добровољно на страну НОВ задржавају своје чинове;

4. — Ова наредба важи до опозива, односно до издавања нове наредбе".

Штаб дивизије' одредио је да се при спровођењу те наредбе у бригадама могу задржати само они који се предају и добровољно јаве у НОВ, а сви остали да се упућују у заробљеничке логоре, односно починиоци злочина судском већу. Штабовима бригада је наређено да устроје и воде епископске официра и подофицира који су се добровољно предали, и да с наредбом Врховног команданта упознају све борце и руководиоце.'[491]

, У току 21. и 22. септембра 1. и 10. крајишка бригада наставиле су нападе на немачке колоне које су се кретале цестом Тополa—Младеновац, у рејону Тополе, а код Орашца и Копљара 4. крајишка и 21. српска бригада одбиле су напад 100 немачких и 200 Нодићевих војника и одбацили их ка Младеновцу. У рејонима размештаја бригаде су мобилисале нове борце.[492]

Другог дана борбе за ослобођење Аранђеловца. 20. септембра, Главни штаб Србије наредио је ..II шумадијској бригади, Космајском и Шумадијском одреду", после упознавања са ситуацијом у Орбији, поред осталог и следећв:

[491] **Архив ВИИ, К-782 а, Ф-6, док. бр. 24; Архив Србије, ГШС-174.**
[492] ***Зборник,* том I, књ. 12, док. бр. 115, 116, 123. и 124, и књ. 13, док. бр. 9.**

„3. — У вези опште ситуације пред ваше јединице постављају се следећи задаци:

— Непосредно дејство на комуникације које користи окупатор,

— Разбијање четника и њихове власти, која је до сада постојала на том терену,

— Успостављање наше народне власти,

— Садејство нашим јединицама које оперишу на суседним секторима . . . Јединице I корпуса оперишу на просторији Ваљево—Љиг. Уколико нисте ухватили везу са њима одмах је успоставите и редовно одржавајте.

4. — Одржавајте редовну везу са овим штабом и о свему нас извештавајте.. . Одмах нам доставите извештаје: а) о формацији, руководиоцима, бројном стању и наоружању ваших јединица; б) о општим приликама на вашем сектору (расположење народа, могућности мобилизације, четничким и другим домаћим непријатељским снагама); в) о распореду и покретима немачких снага; г) о вашим потребама у руководиоцима, оружју и другој опреми; д) о вашим досадашњим акцијама и даљим плановима за рад, и ђ) о мерама које сте предузели за појачање ваших јединица и вашег утицаја на том сектору ...

7. — Достављамо вам наредбу о војним судовима, с тим да је прочитате и у духу ових одредаба организујете у оквиру ваших јединица и према њиховим потребама ову службу. Пошто сте за сада самостални и гастав већих јединица треба да формирате засебно Судско веће“.[493]

Као што се види, Главни штаб Србије 20. септембра. 1944. није планирао никакав улазак 2. шумадијске (21. српске) бригада „у састав већих јединица", али је она објективно већ била у саставу 5. дивизије.

Штаб 1. пролвтерског корпуса наредио је 21. септембра ујутру штабу 5. дивизије да главним снагама поседне просторију: Белановица, Трешњевица, Венчац и Букуља, а са једним или два батаљона Аранђеловац, да продре ка Космају и напада комуникацију Крагујевац—Београд. У погледу 2. шумадијске бригаде у том наређењу стоји:

„II шумадијску (21. српску — И. Ђ) бригаду одморити, дати јој нешто кадрова а затим је, заједно са нашим батаљоном који ће вршити продор ка Космају, упутити на том правцу .. .

Посветити највећу пажњу попуни и мобилизацији новог људства за све наше јединице, организацији, учвршћивању и попуни Ва-

[495] ***Зборник,*** **том I, књ. 12, док. бр. 89. Ово наређење је написано после повратка курира из Шумадије у Главни штаб Србије. Оно је било превазиђено догађајима у Шумадији, али је нејасно зашто се ГШ Србије обраћа „II шумадијској бригади", коју је дан раније преименовао у 21. српску бригаду.**

љевског, Посавског, Ужичког, Чачанског одреда, II шумадијске бригаде и партизанских стража при свим командама места .. ,"[494]

У то време се правцем Чачак—Горњи Милановац—Рудник——Топола пробијао 14. пук 7. СС-дивизија „Принц Еуген". Штаб 5. дивизије добио је обавештење од 5. српске бригаде 21. дивизије да је тај пук 22. септембра заузео Рудник и продужио покрет ка Трешњевици и Шаторњи.

Да би затворио правце ка Белановици, Љигу, Лазаревцу и Аранђеловцу, штаб 5. дивизије је 22. септембра у 16 часова наредио бригадама: 1. крајишкој да поседне Јеловик и Драгоељ; 10. крајишкој да поседне Венчац и Вукосавце и дејствује према Горњој Трешњевици; 4. крајишкој да се пребаци у Живковце, где ће накнадно добити задатак, и 21. српској да главним снагама поседне Буковик и планину Букуљу и контролише Аранђеловац и Пресеку. Сам штаб дивизије се пребацио у Јеловик.[495]

Јединице су у току ноћи поселе одређене положаје. Главнина дивизије била је на просторији Живковци, Јешовик, планина Венчац.

У 2 часа 23. септембра, штаб 21. српске бригаде известио је штаб 5. дивизије да је бригада распоређена овако: 3. батаљон на Пресеци; 4. батаљон, који затвара правац Аранђеловац—Даросава код буковичке школе; 1. батаљон на Тутици (к. 472) и Буковичком вису; а 2. батаљон, који затвара правац Аранђеловац—Белановица у засооку Лаловићи. Штаб бригаде налазио се на Шутици.[496]

Истурајући јака обезбеђења према 5. дивизији, немачки 14. пук 7. СС-дивизије пробио се 23. септембра до Тополе, где се састао са 1. пуком „Бранденбург". Већ сутрадан, 24. септембра поподне, Немци оу кренули у напад из Тополе! и прво заузели Бању, а затим, уз јаку подршку минобацачке и артиљеријске ватре, и Венчац. Ту је њихов даљи продор заустављен.[497] Наредног дана Немци су задржали достигнуте положаје према дивизији, обезбеђујући са њих колоне које су се повлачиле цестом Топола—Младеновац.

Да би усгпешније деловао на цесту Рудник—Топола—Младеновац и обухватио шири рејон за мобилизацију, штаб дивизије је 25. септембра наредио нова, померања јединица. После тога бригаде су поселе ова рејоне: 10. крајишка Белановицу—Драгоељ—Горњу Трешњевицу, ради контроле цесте Рудник—Топола; 1. крајишка, са батеријом топова, Вукосавце—Брезовац—Забрежје—Балабанац, са задатком да напада цесту Топола—Младеновац и руши пругу Младеновац—Смедеревска Паланка, 4. крајишка, Даросаву и Мисачу, да са 21. српском бригадом упада на неослобођено подручје' у рејону Младеновца, с тим да један батаљон упути у тај рејон да дејствује са Космајоким одредом; 21. српска бригада остала је у рејону Буковик—Даросава—Пресека; али јој је наређено да са по једним ба-

[494] ***Зборник,*** **том I, књ. 12, док. бр 99.**
[495] ***Зборник,*** **том I, књ. 12, док. бр. 114.**
[496] **Архив ВИИ, К-782А, Ф-3, рег. бр. 9.**
[497] ***Зборник,*** **том I, књ. 12, док. бр. 156, и књ. 13, док. бр. 9.**

таљоном упада на неослобођено подручје заје(дно са 1. и 4. крајишком бригадом, да контролише Аранђеловац и помаже команду места у њему, а са штабом дивизије да успостави телефонску везу.

Штабовима бригада оетављена је пуна иницијатива у извођењу војних операција, али је тражено више дисциплине у борби и извршавање задатака са што мање губитака. Наређено је да се рањеници пребаце у Живковце, а одатле на аеродром у Дивцима. Штаб дивизије пребацио се у Живковцо.[498]

У батаљонима 21. српске бригаде појачан је организован рад на развијању културно-просветног и забавног живота. Формирани су културно-забавни одбори, изабрани редакцијски одбори за зидне новине и припремани чланци за њихово издавање.

Штаб дивизије одржао је 26. септембра састанак са штабовима 1, 4. и 10. крајишке бригаде, коме су присуствовали командант и политички коме|сар 21. српске бригаде. Расправљало се о војничком уздизању јединица и кадрова, раду на терену и помоћи политичким радницима, о мобилизацији, и о искуствима из дотадашњих борби, недостацима у командовању јединицама у борби и о наредним задацима.[499]

После тог састанка штаб дивизије је упутио помоћника шефа обавештајног центра у 21. српску бригаду да у њој организује обавештајну службу.[500]

Према наређењу штаба 5. дивизије од 25. септембра. њене бри|гаде су 26. септембра заузеле одређени распцред. На линији додира са непријатељем наредна два дана била је жива извиђачка активност. Прва крајишка бригада водила је мање борбе у редону Венчаца, а 4. крајишка упутила је један батаљон са радио-станицом у рејон Коомаја, да са Космајеким одредом дејствује ка Београду и мобилише нове борце на том подручју. У исто време штаб дивизије је најзрдип JСосмајској (22. српској) бригади да се пребаци у Живковце. Поподне 26. септембра, штаб дивизије се преместио у. Белановицу.[501]

У поноћ 27/28. септембра 1. крајишка бригада напала је Немце од Шаторње до Бање: 1. батаљон Венчац, 2. Бању, 3. Доњу Шаторњу, а 4. је поставио заседу у Белосавцима, на цести Тополa—Младеновац. Венчац није заузет. Непријатељ га је добро утврдио и упорно бранио јаким снагама. У Доњој Шаторњи је био изненађен али је успео да задржи бригаду. У зору су се батаљони 1. бригаде повукли на линију: Велика бара—Ветрило—Вукосавци——Балабанац.[502]

[498] ***Зборник,*** **том I, књ. 12, док. бр. 142.**

[499] **Архив ВИИ, К-782А, Ф-6, рег. бр. 32.**

[500] ***Зборник,*** **том I, књ. 12, док. бр. 156. Борац 4. батаљона 31. српске бригаде Живота Камперелић тада је записао у дневник: „Петак, 29. септембар 1944. Врбица. Налазимо се у Буковику. Мене је обавештајни официр батаљона, Мирко Војводић Влада, изабрао за рад у обавештајној служби. Јуче смо били на састанку у Даросави са једним капетаном, који организује обавештајну службу код нас ..."**

[501] ***Зборник,*** **том I, књ. 12, док. бр. 156.**

[502] ***Зборник,*** **том I, књ. 12, док. бр. 116.**

Немци су J^септембра у 8 часова напали положаје 5. дивизије целом линиЈомдодира"! Прееека—Бања—планина Венчац—Трешњевица. Напад су почели истовремено — из Бање, са Венчаца и из Шаторње, са око 1.000 војника, 5 тенкова, 8 топова и више минобацача.

Десна немачка колона, са око 300 војника, 5 тенкова и 2 топа, која је нападала из Бање у правцу: железничка станица—Бањковица—Пресека, изненадила је 3. батаљон 21. српске бригаде и приморала га да се брзо повуче. Тенкови су избили на Првсеку у исто време кад се лева немачка колона појавила на прилазима Аранђеловцу.

Четврта крајишка бригада прихватила је 3. батаљон 21. српске бригаде. Њени 1. и 3. батаљон извршили су противнапад из Мисаче и Орашца, а затим су, заједно са 3. батаљоном 21. српске бригаде, осам часова водили жилаву борбу с Немцима и успели да их одбаце на полазне положаје, у Бању. Из 3. батаљона 21. српске бригаде је рањено 6, а из 4. крајишке 10 бораца.

Из правца Бања—Врбица—Аранђеловац, Немци су под борбом продрли у град, а јединице 1. крајишке бригаде су се повукле на Балабанац. На линијама планина Венчац—Паун бара—Марков таван и Горња Шаторња—Каменар напади Немаца су одбијени. До 17.30 часова непријатељ ССЈ са свих праваца повукао на полазне положаје.

Истог дана Космајски одред и један батаљон 4. крајишке бригаде разбили су <^рески одред СДС у Сопоту и из заседе"" напали воз у којем су била два вагона са немачким војницима.[503]

На читавој линији додира са непријатељем 29. септембра није било већих борби. Немци, 14. пук 7. СС-дивизије „Принц Еуген", били су у Копљајрима (3. батаљон), на планини Венчац и у Брезовцу (1. батаљон), у Шаторњи (2. батаљон), у Бањи (2. дивизион артиљеријског пука дивизије) и у суседним рејонима.

После одбијања немачког напада, штаб 5. дивизије извршио је промене у борбеном поретку јединица. Из њеног састава изашуга је 21. српска бригада, која се са 22. српском (Космајском) бригадом првбацила у Љиг. Остале бригаде су 29. септембра овако распоређене: 4. у вуковику, са задатком да контролише Пресеку и Орашац, 1. у Вукосавцима и на Балабанцу, да контролише и затвара правце из Тополе, и 10. на Горњој Трешњевици, да контролише песту Рудник—Шаторња—Топола.

Случајност је била да су противничке снаге са линије додира у рејону Аранђеловца повукле део својих снага истог дана. Прво су то урадили Немци (27/28. септембра извукли су из борбе 2. и 3. батаљон 1. пука „Браденбург" и упутили у Белу Цркву), па 5. дивизија, која се, ослабљена одласком 21. орпске бригаде из њеног

[503] ***Зборник,*** **том I, књ. 12, док. Рр. 167, 181 и 183 и књ. 13, док. бр. 9. Штаб 5. дивизије пребацио је 4. октобра у рејон Космаја још два батаљона 4. крајишке бригаде. Два дана касније, сви су г? ови батаљони вратили у рејон Орашца одакле су кренули у Београдску операцију.**

састава, повукла на одбрамбене положаје, да би спречила продор непријатеља на ослобођено подручје. Тако се линија додира са непријатељем у томе рејону привремено стабилизовала.[504]

ШУМАДИЈСКА ДИВИЗИЈА НИЈЕ ФОРМИРАНА

Од 20. септембра 1944. године Аранђеловац је постао седиште свих институција крагујевачког округа и орашачког среза (Окружног и Среског комитета КП, НОО, антифашистичких организација и др.). Док су на прилазима града вођане свакодневне борбе и одбијани непријатељеви покушаји да продре у град, на ослобођеном подручју одвијао се интензиван политички рад. Нова народна власт и антифашистичке организације интензивно су радиле на томе да мобилишу што већи број нових бораца и да народ организују за пружање морално-политичке и материјалне помоћи НОВ и партизанским одредима. Појачан је и политички рад на неослобођеним подручјима. Борба за коначно ослобођење настављала се под паролом: „Све за фронт — све за победу".

Окружни комитет Крагујевца упутио је 20. септембра 1944. два писма Окружном комитету Младеновца. У првом, између осталог пише:

„Сигурно сте чули, наше дивизије су умарширале у Шумадију. Све је заузето до Аранђеловца. Данас смо заузели и Аранђеловац. Ви предузмит.е одмах ово:

Прво, пошаљите одмах друга Марка (Никезића — И. Ђ) овамо. Он_ неће више бити у вашем ОК.

Друго, прикупите угледне људе из целог вагиег округа. Они би требали са мном да крену у једном правцу ради скупштине . . . Држите их на окупу на граници овог и вашег округа.

Тражите и од Пожаревљана да вам одмах упуте угледне људе за скупштину .. . најдаље за 7—8 дана.

*Са том групом нека чека другарица Мара (Емилија Јакшић — И. Ђ) са омладинцима^__„_____^ *

Водите рачуна, ке__сет^агиите/^)већ гледајте да све колебљиве људе, чак и Дражино&це, ~привучете у наш покрет. Наравно водите рачуна о онима који су окрвавили рупч.

Људе за војску, наоружане или ненаоружаие, шаљите одмах овамо. Мобилишите све што хоће добровољно у војску . . ,"[505]

[504] ***Зборник,*** **том I, књ. 12, док. бр. 182. После 28. септембра испред 5. дивизије остао је само 14. пук 7. СС дивизије „Принц Еуген", са четницима и СДС.**

[505] **Архив Србије, ОК Мл.-868. Марко Никезић тада је био планиран за секретара Окружног ксмитета Крагујевцц. Из оба округа су прикупљени углсдЖ људи да буду делегати на Антифашистичкој скупштини народног ослобођења Србије (АСНОС), чије је одржавање било планирано у Топлици, а потом у источној Србији, па у Ваљеву, а онда одложено до ослобођења Београда иЛздржано у њему.**

Другим писмом се позива секретар Окружног комите!га Драгослав-Дража Марковић да дође у Аранђеловац ради договора о томе гдсЈумладеновачком округу и Београду може да се смести по једна радио-станица.[500]

Сутрадан, 21. септембра, Окружни комитет Крагујевца поново. је писао Окружном комитету Младановца. Он тражи да Енглеска војна мисија, која се са ,2ј батаљоном Посавско-тамнавског одреда пребацила из Срема у младеновачки округ, уз јако обезбеђење пређе у Аранђеловац; затим обавештава да још није одлучено да ли ће се од мобилисаног људства у Шумадији формирати нове бригаде и дивизије или ће се њима попуњаватЈоне. које су већ формиране и *упозорава да љотићевци и Управа градаГБеограда-лшкушавају да са нбвим борцима убаце у наше јединице своје агенте, који поред обавештајног рада треба да врше атентате и организују „у "ногоДном моменту" преузимање руководства.[507]

У младеновачком округу стање је у то вроме било изразито добро. Чим се сазнало за продор дивизија НОВЈ у Шумадију цео округ се дигао на оружје. Којсмајски одред је нагло порастао. С борцима се кретао велики бро.ј" ненаоружаних добровољаца. У Друговац је 15. септемђра стигао 2. батаљон Посавско-тамнавског одреда из Срема, а четири дана после тога формирана те Космајска бригада (касније 22. српска). О томе је члан Окружног комитета~Младеновца Јерко Михаиловић Душјан писао 19. септембра секретару одрг комитета:

..Формирали смо Космајску бригаду, Одред (космајски — И. Ђ) и Пожаревачки одред. У сталној сам вези са Киком (Божидарка Дамњановић — И. Ђ) и Марком (Никезић — И. Ђ) који се налазе са војском. Кика ми је 18. о.м. јавила да су добили оно давно очекивано, али само један товар, **6** *аутомата и нешто одела.*

19. увече биће бригада на оном месту где смо одржали конференцичу партитских руководилаца. Кика је мишљења да треба да дођеш, а и ја се слажем, да. би се састао са војском. . . дезорганизација је у редовима непријатеља. Народ се масовно диже".[508]

Борбено расположење народа најизразитије се испољавало у добровољном и масовном ступању нових бораца у Космајски одред. ТражиЈГО се ^само оружје. Редови неприЈатеља су се нагло осипали. Мобшшсании^зШ^денх! сељаци су у великом броју напуштали редове издајника и прелазили на страну НОП-а. Окружни комитет Младеновца известио је 13. септембра Покрајински комитет Србије:

Ц

„Јуче из Подунавља стигло нам је 310 (нових) бораца, од којих 200 из Смедерева. Из Посавине, Врачара и Београда (радништво Раковице) 140 . . . Последњих дана дошао нам Јк, у одуед начеллјик безбедности Српске узанмчне страже, арт. потпуковник Момчило

[50в] **Архив Србије, ОК Мл.-867.**
[507] **Архив Србије, ОК Мл.-870.**
[508] **Архив Србије, ОК Мл.-865.**

Стевановић, дугогодишњи наставник Војне академије. Ми смо са њим и раније били повезани^а сада смо гаЈпозвали. Он је дао изјаву коју ти шаљемо, уколико би могла дасе објави преко „Слободне Југославије", пошто је он као наставник васпитавао многе генерације оФи^ира и^популаван је.

У непријатељским редовима наступила је потпуна деморализација, нарочито код четника. *Масовно сељаци беже са оружјем, а велики број прелази нама. Позив друга Тита направио је јак утисак на све непријатељске елементе, па код нас траже везу." Очекујемо прелазак великог броја смедеревске СДС__и некмх добровољачких официра, који обећавају известан броУаутомата. Пилетић из Пожаревачког округа тражио је везу са нама преко Београда. Нисмо још сигурни у контакт. Други колубарски и тамнавски* **КОР**-*пус послали су нам делегата и ових дана их такође очекујемо . . . Наше четничке вође (мисли на оне из младеновачког дкруга — И. Ђ) настављају борбу против нас. . . нарочито грочански, сада спроводе офанзиву против нас . . .*

Још маја месеца ове године формирали смо II шумадијску бригаду, која је састављена углавном од наших бораца. Њено бројно стање сада "је нагло порасло приливом нових снага и доласком једног батаљона из Срема, који је цео ушао у састав бригаде, изузев свега 3-4 борца, који су додељени нашем одреду . . .

Због недостатка оружја морамо да обуставимо мобилизацију . . .

Приликом пребацивања Сремаца био је друг Марко у Срему и разговарао са једним енглеским мајором (мајор Џорџ — И. Ђ) о помоћи која нам је потребна. Мајор му је обећао и све је тачно уговорено, али ништа нисмо добили. Ових дана чекамо још на уговорену резерву (вероватно везу — И. Ђ). Ако би икако било могуће да *нам помогнеш у томе ти нам одмах по овом куриру пошаљи датум и знаке, што пре, како би могли да решимо то питање. Ми би у овом моменту могли да наоружамо неколико хиљада људи, само када би нам се у томе помогло .. ."*[509]

Извештаји који су у то време! стизали Оиружном комитету потврђивали су пораст бсрбеног расположења народа у окјругу. Преко Посавине је 16. септембра^ са већом групом нових бораца, Гордана Михаиловић,[510] а 21. септембра „одличан хирург — Словенац", са

[509] **Архив Србије, ПКС-676.**

[510] **Гордана Михаиловић, кћерка четничког вође Драисе Михаиловића, рођена је 1926. године у Београду. Њену мајку, два брата и њу Дража је напустио неколико година пред рат. У току рата Гордана је била повезана са илегалним НОП Београда. Због рада против окупатора избачена је из школе, хапшена и затварана. У Космајски одред пребачена је 16. септембра 1944, преко Посавине. Завршила је санитетски курс у Ваљеву и Београду. Била је болничарка у 4. батаљону 5. српске бригаде. Тешко је рањена 3. јануара 1945. године у Доњем Новом Селу, на Сремском фронту приликом пружања помоћи рањеном борцу. Завршила је медицински факултст и ради као лекар. Са говорнице Првог конгреса Уједињеног савеза антифашистичке омладине Србије у тек ослобођеном Београду осудила је свог оца Дражу Михаиловића због издаје и злочина које је извршио, он и четници под његовом командом.**

новом лрупом бораца; из Подунавља су јављали да је у Крњеву командант четничке бригаде Радован Докмановић онемогућен да одржи политички збор и да је том приликом претучен; из младеновачког среза је јављено да је „Космајска. бригада у току недеље" (од 19. до 25. септембра) разбила посавске, врачарске и грочанске\ ч^тнике, од којих је 30 убијеноГ а 80 заробљеноГда је "заплењеЕ&з 60 пушака* 1 митраљез, 3 камиона, 1 ауто, 8 казана, 28 јахаћих коња, нешто дувана и одела а склоњено 1.500 кг брашна. Присилно Мобилисани .сељаци су и сами организовали неке акције. У Рипњу је 150 мобилисаних сељака убило четворицу активних четника и са 146 пушакаПЈГТ пушкомитраљеза прешло у Космајски одред.[511]

Четници и СДС су се тих дана црикупљали у два рејона: у долини Велике Мораве (Младеновац и Светозарево) и у Мачви око остатака че/тничке Врховне команде, ЦНККЈ и Америчке војне мисије. Обе групе су се припремале за бекство из Србије. Дража Михаиловић је планирао да део својих јединица ипак остави на томЈ подручЈЈ". Зато је 26. септембра, на дан пребацивања преко Дрина на планину Мајевицу, издао ову наредбу:

„У циљу обједињавања свих снага за вођење акције по једном плану,

НАРЕЂУЈЕМ:

1. — Да се формира команда шумадијских трупа.

2. — У састав команде Шумадијских трупа да уђу: Београдска група корпуса, Шумадијска група корпуса, Група корпуса Горске гарде (Опленачки и Космајски и делови који се сада налазе на терену ових корпуса), Смедеревски корпус и Руднички корпус.

Команди гиумадијских трупа стављају се на расположење јединице свих корпуса које су сада на њиховој територији све остале националне снаге које се буду могле користити.

3. — За команданта шумадијских трупа одређујем ђенералгитабног пуковника г. Милоша Радојловића . . . настојаће да све горе наведене борбене групе чврстсГ~повеже под својом командом, групише их гито пре и поведе у акцију за расчигаћавање ситуације у области Београда и Шумадије, а у духу усмених инструкција.

4. — Овлашћује се командант шумадијских трупа .. . да може примењивати и најдрастичније мере према свима . . . има право образовања преког војног суда . . ,"[512]

Четничке јединице које се нису пребациле у источну Босну повукле су се на подручје Шумадије којо су држали Немци. Драго-

[511] **Архив Србије, ОК Мл.-877. Четнички командант Рипња известио је 17. септембра своју команду: „Синоћ је већа група партизана упала у Рипањ и заробила овдашњи одред.. . Партизани се још увек налазе у околини Рипња". (Архив ВИИ, ЧА. К-54, рег. бр. 33/5).**

[512] **Архив ВИИ, ЧА, К-5, рег. бр. 26/3.»** ^ / _ \Л

слав Рачић, Нешко Недић и Никола Калабић одржали су у Авалском корпусу састанак са осталим четничким командантима из Шумадије, на коме је одлучено да се четници и СДС из Шумадије повуку правцем: Београд—Краљево, а одатле, делом преко Чачка, а делом преко Рашке, пребаце у рејон Сјенице. Авалски корпус се 4. октобра прикупио, 5. укрцао на воз на железничкој станици Рипањ, а 7. искрцао у Краљеву. На исти начин су поступиле и остале четничке јединице и СДС са тог подручја.[513]

Уочи самог повлачења из Шумадије, командант Авалског кор-пуса, 2. октобра, наредио је:

„Поводом наређења комунистичке партије да организоване подземне комунистичке снаге по селима, изврше ликвидацију команданата места и истакнутих чланова равногорског покрета, овај штаб издао је наређење да се сви *познати и истакнути комунисти по селима овог корпуса похватају и ликвидирају ..."*

Пошто је навео да је сазнао како је командант шумадијских трупа наредио да се његово наређење не изврши, он наставља:

„Поново наређујем командантима бригада да одмах приступе ликвидацији истакнутих комуниста по селима . . .

Скрећем пажњу командантима да слушају само моја наређења...

Предње се доставља командантима на тачан поступак, а о извршењу ме известити"[ш]

Штаб 5. дивизије наредио је 25. септембра Космајској бригади[515] да се, кад батаљон 4. крајишке бригаде и Космајски одред дођу код ње, пребаци са енглеском војном мисијом и Горданом, кћерком Драже Михаиловића, преко Венчаца и Даросавеу Живковце и смести у рејон Раскрснице, Пландишта и реке Оњег. Ту ће се бригада средити, попунити кадром и одморити. Штаб бригаде требало је да се јави штабу 5. дивизије у Живковцима.

*"«&Е-ХИВ вии - ЧА. . К-54. рег. бр. 1/6.

Архив ВИИ, ЧА, К-54, рег. бр. 3/6. Наређење КПЈ, на које се позива командант четничког Авалског корпуса, никада није издато. То је био само његов изговор за ове злочине и обрачун са комунистима на подручју корпуса. Ово наређење је делимично спроведено. (Архив Србије, ОК Мл.-885, 887. и 939).

[115] Космајска бригада формирана је 19. септембра 1944. на Брњаку, код Селевца, од Космајског одреда и 2. батаљона Посавско-тамнавског одреда, који се са енглеском војном мисијом пребацио из Срема, преко Баната и Дунава, цод Брестовика, и 15. септембра стигао у Друговац. Бригада је на дан формирања~~имала три Ратаљпна""и рко 1.000 бораца.~До пребацивања у Живковце изводила Је самостална дејства у младеновачком округу.

У Љигу је 2. октобра преименована у 22. српску бригаду, издвојила два батаљошг"^а формкрање 31. српске бригаде, а 1тотом реорганизована и ушла у састав 6. дивизије. Учествовала је у борбама за ослобођење Београда, а потом у борбама на сремском фронту, где је због претрпљених губитака, расформирана 7. марта 1945. године. (Архив Србије, ОК Мл.-865 и Војна енциклопедија, I издање, том 4, стр. 767).

Космајска бригада поступила је по том наређењу.

Штаб 5. дивизије издао је четири дана касније, 29. еептембра, ново наређење 21. !српској и Космајској бригади:

„XXI бригада и Космајска бригада извршиће покрет на нове просторије где Ке им бити, поред мањих војничких задатака, омогућен краћи одмор и сређивање јединица. У вези горњег треба учинити следеће:

Космајска бригада извршиће покрет 30. ов.м. рано правцем: с. Живковци—с. Калањевци—с. Шутци—Парлог—Дубље и разљестити се на просторији: село Моравци—с. Липље—с. Околав (Дудовица). Бригада овде неће имати никаквог војничког задатка, но да одржава патролску везу са суседним јединицама, тј. са штабом XIII пролетерске бригаде која је на сектору Лазаревац и са штабом XXI српске бригаде.

*XXI српска бригада извршиће покрет 30. ов.м. изјутра правцем Даросава—Белановица—Љиг и разместити се на просторији Љиг—*с. *Гукоши—до с. Штавица. Задатак је бригаде* да хвата и *разбија четничке групе које се налазе на просторији Штавиу^е——Бољковци—Угриновци и да обезбеђује саобраћај и телефонску линију на цести Горњи Милановац—Љиг. Штаб бригаде телефонски се може обавестити о ситуацији на сектору Горњи Милановац од јединица XXI дивизије.*

Телефонску везу треба да користи и штаб Космајске бригаде за везу и обавештења од суседних јединица . . .“[516]

У току 29. и 29/30. септембра 21. српска бригада предала је положаје на Пресеки и Буковику, планини Букуљи и Аранђеловцу 4. крајишкој бригади и 30. септембра се преко Живковаца пребацила у Белановицу, где је преноћила, а 1. октобра наставила покрет за ЈБиг.

УЈУ^ТРУ 30. септембра пребацили су се из Даросаве, преко Белановице за Љиг: Душан Петровић Шане, секретар Окружног комитета Крагујевца, Бора Дреновац (Аца Црни), инструктор Покрајинског комитета СКОЈ-а, Илија Јовановић Лала, начелник штаба 21. српске бригаде и арт. потпуковник Момчило Стевановић. начелник штаба Космајске бригаде. Они су у штабу 1. пролетерског корпуса, који је уједно био штаб 1. армијске групе, после подне одркали састанке: Душан Петровиић Шане са чланом Врховног штаба Сретеном Жујовићем Црним и командантом и политичким комесаром корпуса, односно 1. армијске групе, Пеком Дапчевићем и Мијалком Тодоровићем Плавим; Илија Јовановић и Момчило Стевановић са начелником штаба Савом Дрљевићем, његовим замеником Вукашином Суботићем и Танасијем Парезановићем, а Бора Дреновац са члановима политичког одељења корпуса. После! одвојених реферисања и анализа, на заједничком састанку саоппцена_4е_^0Д-лука_ла се од 21^и 22. српске бригаде формира 31. бригада, а од

[516] ***Зборник,* том I, књ. 12, док. бр. 182.**

ове три брига/тр ЈТТумадијска дивизија. Штаб корпуса (1. армијска група) пребацио се те вечери у Ваљево, да би олакшао рад на формирању Шумадијске дивизије у Љигу.

Та одлука је била завршни чин припрема које су већ десетак дана трајале у Врховном гцтабу на Вису и штабу 1. армијске групе у Љигу. Врховни штаб је 20. 'септембра упутио депешу штабу 1. армијске групе:

„Ситуација на сектору Кослаја одлична. Огромни прилив нових бораца из Посавине, Поморавља, Подунавља и Београда. Позив Тита има велико дејство. Опште прилажење сељака из четничких •редова. У већини срезова разбијене општинске управе и Дражине организације .. ,"[117]

Штаб 1. армијске групе известио је^25. септембра депешом Врховни штаб да су „на сектору Аранђеловац—Космај нађене две бригаде које броје укупно 1.800 бораца"; да су обе бригаде под командом штаба 5. дивизије и да ће бити ојачане упућивањем нових кадрова.

Врховни штаб је 27. септембра наредио штабу 1. армијске групе:

„Из политичких, а и војних, разлога врло је важно да од снага са Космаја формирате једну српску — шумадијску дивизију. За ту дивиШуу ви морате одвојити добар старешински кадар. Дакле, много нам је стало до формирања те Шумадијске дивизије".[518]

На основу тога је штаб 1. армијске групе и почео формирање Шумадијске дивизијес наредио је да се 21. и Коомајска бригада пребаце у рејон ЈБига, из пролетерских бригада у њих је упућен део искусног кадра, са руководиоцима НОП-а Шумадије и у обе бригаде вршене су припремец и доношене одговарајуће одлуке у том смислу. Из авиона су у рејон Љига спуштене веће количине совјетског наоружања и опреме. Док су се 21. и Космајска бригада '30. септембра кретале ка Љигу, штаб 1. армијске групе предложио је' депешом Врховном штабу:

„Кроз д/есет дана форлираћемо у Ваљеву Шумадијску дивизију, две бригаде су већ формиране . . .

Предлажемо за команданта потпуковника Мому Ђурића, за заменика мајора Милана Шијана, команданта Личке бригаде, за политичког комесара Мила Радовановића Фарбина, политкома II пролетерске бригаде, за начелника Мироја Павићевића начелника XIII пролетерске бригаде . . ,"[519]

[517] ***Зборник,*** **том II, књ. 14, док. бр. 158**

[518] ***Зборник,*** **том II, књ. 14, док. бр. 184.**

[519] **Архив ВИИ, К-28, рег. бр. 2—1/1. По сећању Данице Росић-Аврамо-|вић, одређене за начелника санитета, поред наведених, у штаб Шумадијске дивизије били су стигли и у њему радили: руководилац политичког одељења »Нада Јовановић, и начелник ОЗНЕ Мома Дугалић.**

Наредног дана Врховни штаб је одобрио предложени састав штаба Шумадијске дивизије, који је убрзано почео да ради на њеном формирању.

УЈУ^РУ 1- октобра, Космајска__бригада је осванула у рејону Моравци—Липље, а Душан Пет'ровић~Шане изашао је у сусрет 21. Орпској бригади до Ивановаца. Батаљони 21. српске бригаде одатле су се пребацили: 2. у Штавицу, 4. у Дићe, а остали у Љиг. До подне обе бригаде су заузеле раније нарвђени распоред. Свака је имала по шест батаљона, са укупно око 2.500 бораца.

На тргу варошице Љига 3. октобра су постројене обе бригаде (без 2. и 4. батаљона 21. српске бригаде). Из њих су издвојена по два батаљона од којих ј!е формирана 31. српска бригада.[520] Борцима и руководиоцима саопштено је да ће се од 21, 22. и 31. српске бригаде формирати Шумадијска дивизија. До 5. октобра формиране < су још јединице за везу и обезбеђење шт&ба дивизије!

*Припреме за формираље Шумадијске дивизиЈе биле су далеко одмакле и у њима су биле ангажоване још 5. и 21. дивизија и партијска организација са терена. Штаб 5. дивизије' упутио је 30. септембра наређење бригадама:

„Према наређењу Врховног штаба формира се Шг/мадитска дивизиш. за коју, по одлуци штаба корпуса, треба дати 68 пушкомитраљеза за појачање у наоружању. За нашу дивизију одређено је да даде 12 пушкомитраљеза .. ."

Свакој бригади је наређено да упути по 4 пушкомитраљеза са потребним бројем метака и оквира.[521]

Штаб 5. српске бригаде известио је 1. октобра штаб 21. дивизије: . """"""*

„У вези вашег наређења достављамо вам 6 (шест) пушкомитраљеза као помоћ 1. шумадијској бригади (грешка — треба дивизији — И. Ђ). Два пушкомитраљеза доставио је наш 2. батаљон, што је свега 8, колико је и траж.ено. Уз њих се шаљу располажући оквири.. ,"[522]

[520] **Тридесет прва српска бригада формирана је 3. октобра 1944. у Љигу од по рва-батаљрнд ц]? 21. и 22ЈСЦЦске бригаде, са укупно око 1.200 бораца. У састав 36 (војвођанске дишјијеј^шда де__7. _октобра и учествовала у борбама за ослобођење Обреновца 9/10. октобра (Зборник, том I, књ. 13, док. бр. 76 и 184), а од 20. до 22. октобра против остатка немачке 1. брдске дивизије, који су се од Београда пробијали ка Шапцу. Учествовала је и у ослобођењу Шапца. У_садтав _2J дивизије ушла је 8. новембра у Лаћарку и у њеном саставу водила борбе на сремском фронту у Мартинцима, Босутским шумама, испред Отока и код Мохова. У тим борбама имала је велике губитке. Учествовала је 12. априла 1945. у пробоју сремског фронта. У завршним операцијама истакла се у борбама за ослобођење Винковаца, Ђакова, Нове Градишке 15, 16. и 23. априла и у борбама за ослобођење Дугог Села и Загреба, 8. и 9. маја 1945. године.**

[521] **Архив ВИИ, ЧА, К-782, Ф-1, рег. бр. 27.**

[522] **Архив ВИИ, ЧА, К-1040, Ф-6, рег. бр. 59.**

О формирању Шумадијске дивизије пише и у депеши штаба 1. пролетерског корпуса упућеној 1. октобра штабу 12. ударног корпуса. У њој се каже да се „на сектору Лазаревац—Аранђеловац налази Шумадијска дивизија. . ." Да ће се формирати ова дивизија било је саопштено и борцима 21. српске бригаде.[523]

У време формирања Шумадијске дивизије из 21. српске бригаде упућено је 5 старешина на официрски курс у Ваљево, а извршана је и замена једног дела дотадашњег руководећег кадра старешинама из пролетерских бригада, искуснијим у командовању већим јединицама и у предстојећем начину борбе.[524]

Врховни командант НОВ и ПОЈ, маршал Југославије Јосип Вроз Тито, налазио се од 21. до 28. септембра у службеној посети Москви. Тада је уговорено заједничко учешће Црвене армије и НОВЈ у ВеоградскоЈ операцији и испорука совјетског наоружања за 12 дивизија НОВЈ, јачине 8.000 до 10.000 бораца. Врховни командант се вратио у Крајову (Румунија), 28. септембра и из ње 3. октобра, у вези са формирањем нових дивизија, упутио депешу Врховном штабу, на личност Александра Ранковића, који га је замењивао:

„Нека Арса (Јовановић — И. Ђ) обустави свако даље формирање нових дивизија и нека се старе попуњавају бар на 10.000. Треба видети које дивизије ће се укинути и укључити у друге .. .“[525]

Врховни командант је 4. октобра упутио сличне депегше ГШ НОВ, ПО Србије и 1. армијској групи.[526]

[523] Борац 4. батаљона 21. српске бригаде Живота Камперелић записао је 1. октобра 1944. године у свој дневник:

„Јуче док смо радили на зидним новинама дошао је командант дивизије. Пуковник је и пријатан човек. Рекао је да су Совјети заузели Вршац, Белу Цркву и Петровград (Зрењанин — И. Ђ). Каже да ћемо ускоро у Ваљево, где ћемо формирати дивизију, коју ће сачињавати наша и Космајска бригада, а трећа бригада ће се формирати од по два батаљона ове две бригаде. Неко је поменуо команданту да ћемо за месец дана, вероватно, стићи у Београд. Он се насмејао и рекао:

— Какав месец дана? Много је то!

Позлатиле му се те речи ..."

[524] Кадровске промене у 21. српској бригади биле су обимне: део старешина и бораца упућен је у 31. српску бригаду; у штабу бригаде на дужности су постављени: заменик команданта Миливоје Максимовић, заменик политичког комесара Љубомир Љуша Роглић, опуномоћеник ОЗНЕ Мирослав Лазовић Мирко; у штабу 1. батаљона: заменик политичког комесара Драгослав Радисављевић Соћа; у штабу 2. батаљона: политички комесар Драгутин Павличић Душко, за његовог заменика Миодраг Вуковић (Миле Сељак); у —-штабу 3. батаљона за "команданта нетар ј-чздић Јхепа. н№1'бвог заменика Ђура Лемић, за политичког комесарЗ Раденко ЈоваЉвић Раденац; у штабу 4. батаљона за политичког комесара Мирослав Роглић Мића.

Извршене су велике промене и на дужностима командира и политичких комесара чета. Само у 3. батаљону, према сећању Павла Балента и Раденка Јовановића, постављена су три нова нова командира чета (Дмитар Кецман, Миле Радић и Драган Марић) и један политички комесар чете (Балент Павле). Сличне промене извршене су и у другим четама.

[525] *Зборник,* том II, књ. 14, док. бр. 217.

[526] *Зборник,* том II, књ. 14, док. бр. 225.

Сутрадан, 5. октобра, из Врховног штаба су известили Врховног команданта: „Прије твог наређења наредили смо формирање само Шумадијске дивизије",[527] на коју је он истог дана одговорио:

„Шумадијску дивизију немојте стварати. Стдарајх^Јшг/млдијск.р^бптаљпнр и. укључите их у ваше дивизије. особитп ***ОПР*** *које су најслабије. Ми морамо створити пуно бројне дивизије _од_осам до десет хиљада. Иначе наше дивизије неће моћи примити наоружање које ће добити ових дана. Ваше дивизије најхитније, а најкасније до осмог, попуните, јер вас чека крупан задатагс који ћете извршити заједно са Црвеном армијом",*[328]

Сутрадан, 6. октобра, Врховни командант__је гтпнпип царрттип Александру Ранковићу и Арси Јовановићу: \

„За Србију дајем наређење ја. Престаните са Вашим давањем наређења.

Шумадијску дивизију, сам наредио пе стварати већ готове бригаде укључити у друге дивизије".[529]

Истог дана упутио је идепешу штабу 1. армијске групе:

„Дивизију не стварати већ целе шумадијске бригаде укључити у вашу VI личку и V крајишку и у једну војвођанску.

Наређења слушајте моја а не са Виса".[530]

Најзад је Врховни штаб 9. октобра наредио и ГШ НОВ и ПО Србије:

..Са *ТЛу^адиАгкп.м. дивизитм постцпите онако како вам је Маушал науедио".*[531]

Рад на формирању Шумадијске дивизије обустављен је 5. октобра. Њане бригаде су распоређене у постојеће дивизије: 21. српска у 5 (крајишку), 22. српска у 6 (личку) пролетерску и 31, српска у 36 (војвођанску) дивизију. Људство приштапских јединица такође је распоређено у друге јединице, а старешине штаба дивизије враћене су у матичне јединице. Од тада су новим борцима са подручја Шумадије, који су добровољно ступили или мобилисаци у[1,] НОВЈ, попуњаване постојеће бригаде и дивизије^

За време боравка у Љигу у 21. српску бригаду ступио је велики број бораца из околине, аЈЗригада је добила део наоружа^а и опреме које је еовјетско ваздухопловство спустило у околину варошице.

[527] Архив ВИИ, К-26, рег. бр. 13—4/13.
[528] ***Зборник,*** том II, књ. 14, док. бр. 237.
[529] ***Зборник,*** том II, књ. 14, док. бр. 241.
[530] ***Зборник,*** том II, књ. 14, док. бр. 252.
[531] ***Зборник,*** том II, књ. 14, док. бр. 285.

Из Љига су све три бригаде упућене у састав одређених дивизија. Штаб 1. армијска групе тражио је депешом 7. октобра од штаба 12. ударног корпуса да „једну бригаду из дивизије у коју ће ући бригада из Шумадије" упути у Љиг да смени 21. српску бригаду „која треба да буде1 убачена у борбу". Штаб 36. дивизије упутио је из Уба у Љиг 2. војвођанску бригаду, која је сменила 21. српску бригаду.[532]

Из Љига се; 21. српска бригада пребацила 7. октобра возом у Аранђеловац. Запрежна кола и комора маршовали су правцем Љиг—Ивановци—Пољанице—Шутци—Живковци—Даросава—Буковик. Бригада је пренећила у Аранђеловцу, а сутрадан, 8. октобра, пребацила се у Врбицу, у заселак Златаре. Штаб 5. дивизије оставио ју је у резерви дивизије.

Из Ваљева се 7/8. октобра пребацио у Аранђеловац штаб 1. армијске групд, где је ускоро стигао и штаб 1. пролетерске дивизије. И остале дивизије заузеле су своје место у борбеном поретку и чекале наређење да крену у сусрет Цраеној армији, а затим са њом у борбу за ослобођење Баограда.

У СУСРЕТ ЦРВЕНОЈ АРМИЈИ

Од одласка 21. српске бригаде у Љиг, 30. септембра, до њеног повратка 7. октобра увече, 5. дивизија је водила сталне борбе са непријатељем око положаја које је држала и 30. септембра.

У 10. часова 30. сејптембра, 14. пук 7 СС дивизије „Принц Еуген", ојачан одредима СДС и четника, напао је положаје 5. дивизије на целој линији додира: Трешњевица—Бања—Цресека. Два батаљона су напала положаје 1, а један 4. крајишке бригаде, подржани са две батерије топова, више минобацача, тенкова и авијације1 Циљ им је био да 5. дивизију одбаце што даље од цесте Топола—Младеновац.[533]

На положајима 1. крајишке (Трешњевица—Венчац—Аранђеловац) цео дан је, по киши, вођена борба на блиском одстојању. Увене је бригада извршила неколико противнапада, али се на крају повукла на линију: Букуља—Капетанови станови—Велика бара—Цинцаров гроб.[534]

Уз подршку артиљерије и три тенка, непријатељ је у исто време напао и положај 4. крајишке бригаде из три правца: Правцем Бања—Аранђеловац око 200 немачких војника, 100 стражара СДС и 2 тенка продрли су у Аранђеловац до хотела „Шумадија", одакле су усмерили напад на Пресеку; правцем Копљари—Пресека нападало је око 200 Немаца са 3 тенка и заузели Пресеку; на трећем праЕцу, Марковац—Орашац—Мисача, такође је нападало око

[532] ***Зборник*, том I, књ. 13, док. бр. 184.**
[533] ***Зборник*, том I, књ. 13, док. бр. 10.**
[534] ***Зборник*, том I, књ. 13, док. бр. 10.**

Аруг Тито долази на смотру ослободилаца Београда, Бањица октобра 1944. године.

Аруг Тито говори на смотри ослободилаца Београда, Бањица октобра 1944. године.

J

1ца *Бориса Кидрича за време борбе за ослобођење Београда - група грађана креће V \ад на Немце 17. октобра 1944. године.*

улиЦама *Београда 17. октобра 1944. године у време борби за његово ослобођење.*

ЗаробљениНемци на коленима и подигнугим рукама у *вис на улицама Београда 17. октобра 1944. године.*

Пребацивање рањеника под заштитом тенка у Аечанској улици.

Порушен мост преко Саве, октобра 1944. године.

Артиљерци 5. дивизије у Београду, октобра 1944. године.

200 немачких војника, али су они заустављени на Мисачком брдЈ (к. 264). Увече је непријатељ присиљен да се повуче на полазне положаје.

Космајски одред и један батаљон 4. крајишке J5ригаде су 29/30 септембра бчистили од чејтника Бељину, Бождаревац~и Гунцате, *г* наредне ноћи су у Парцанима разбили Сремски одред СДС из Сопота.[535]

Сутрадан, 1. октобра, 1. крајишка бригада је потиснула немачке јединице ка Венчацу и Бањи и одбила напад на Горњу Трешњевицу, а увече је, са два батаљона избацила Немце из Доње Шаторње. Другог октобра, бригаде 5. дивизије заузеле су овај распоред: 1. крајишка на линији Бања—Аранђеловац, 4. крајишка на линији Мисача—Пресека и 10. крајишка у Горњој Трешњевици.[536]

После мањих борби вођених 1. и 2. октобра и живе' извиђачке активности наредна два дана, положаји испред Аранђеловца били су стабилизовани, па је штаб 5. дивизије 3. октобра наредио 4. крајишкој бригади да пребаци у рејон Рогаче и Космаја још два батаљона, а једним батаљоном поседне Живковце и контролише Даросаву и Лазаревац. Део њених положаја примила је! 1. крајишка бригада.[537]

Ноћу, 4/5 октобра, 1. крајишка је упала у Тополу и одбацила непријатеља на Опленац, али се морала повући због наиласка моторизоване немачке колоне, из 117. ловачке дивизије од Крагујевца.[538]

Штаб 5. дивизије наредио је 6. октобра 4. крајишкој бригади да се сви његни батаљони с Космаја повуку у рејон Аранђеловца. У ствари 5. дивизија се прикупљала у рејону Бања—Аранђеловац——Мисача. Тога дана је 14. пук 7. СС дивизије „Принц Еуген" почео да се пребацује у источну Србију. Око 12 часова један батаљон 1. крајишке упао је у Тополу и запленио топ „пито" и 10 пушака, али је убрзо принуђен да се из ње повуче'.

У зору 8. октобра један батаљон 4. крајишке бригаде напао је Младеновац, у циљу насилног извиђања. Опколио је посаду града, око 200 фелджандарма и нешто Немаца железничара, и нанео јој велике губитке. Када је> Немцима стигла помоћ из Београда и Смедеревске Паланке батаљон се повукао.[539]

Ујутру, 8. октобра, 21. српска бригада се пребацила из Аранђеловца у Врбицу, у заселак Златаре, и вратила у састав 5. дивизије.

Заједнички план дејства Црвене армије и НОВЈ у Београдској операцији усвојен је на састанку врховног команданта НОВЈ маршала Југославије Јосипа Броза Тита и начелника штаба 3. украјинског фронта генерал-пуковника Бирјузова 5. октобра у Крајови.

[535] ***Зборник,*** **том I, књ. 13, док. бр. 9, 17. и 25.**
[536] ***Зборник,*** **том I, књ. 13, док. бр. 17. и књ. 14, док. бр. 99.**
[537] ***Зборник,*** **том I, књ. 13, док. бр. 24.**
[538] **Зборник, том I, књ. 13, док. бр. 42.**
[539] ***Зборник,*** **том I, књ. 14, док. бр. 99.**

Њиме је предвиђено разбијање непријатељских снага у источној Србији, заје|днички продор у Шумадију, пресецање комуникације Ниш—Београд, онемогућавање повлачења немачких снага тим правцем с југа, обезбеђење дејстава на београдском правцу од немачког напада с југа, брз продор са истока, југа и запада ка Београду, његово ослобођење и настављање дејстава преко река Саве и Дрине у правцу запада.[540]

Штаб дивизије је 9. октобра дао ове задатке бригадама: 1. крајишкој да 9. октобра увече заузме Тополу и постави обезбеђеше из правца Крагујевца и Наталинаца; 4. крајишкој да са два батаљона избије у Белосавце и постави заседу на цести, а са једним батаљоном да поруши железничку станицу и пругу у Ковачевцу; 10. крајишкој да се пребаци у Брезовац и Липовац и буде приправна да продужи напад на Тополу; 21. српској да поседне Врбицу и Пресеку, а једним батаљоном Аранђеловац као дивизијска резерва; дивизијској болници да се смести у Буковику, а по једну хируршку екипу да придода 1. и 4. крајишкој бригаде.[541] Нешто касније штаб дивизије је издао допуну заповести у којој пише да се јединице Црвене армије приближавају Великој Морави и да се због тога покрет дивизија мора убрзати. Дивизија је добила задатак да овлада просторијом: Топола—Наталинци—Ратари——Кусадак и да 11. октобра са три бригаде стигне у Смеддревску Паланку и споји се са јединицама Црвене армије. Бригадама су дати ови задаци: 1. крајишкој да нападне Тополу, а ако је не заузме до 10. октобра ујутру, да преда положаје код Тополе 10. крајишкој, а она избија на линију Враново—Наталинци; 4. крајишкој да пре мрака избије у Белосавце, једним батаљоном поруши железничку станицу и пругу у Ковачевцу, а остале батаљоне да пребаци у Рабровац и Маскар; 10. кјрајишкој да прими положаје око Тополе од 1. крајишке, затвори правац Топола—Младеновац и стави се под команду штаба 1. пролетерског корпуса; 21. српској да се 9/10. октобра пребаци у Загорицу и повеже са 4. крајишком у Маскару и 1. крајишком у Наталинцима. Ако Топола не буде» заузета, 4. и 21. бригада поставиће заседе на цести Топола—Младеновац. Предвиђено је да се штаб дивизије к,реће са 1. крајишком и да се болница пребаци у Забрежје.[542]

Из Мисаче је 4. крајишка кре(нула 9/10. октобра и поставила заседу на цести Топола—Младеновац. Њен 2. батаљон порушио је

У Београдској операцији су учествовале јединице Црвене армије: етрељачки корпус правцем Голубац—Пожаревац—Београд и ојачани 4. мотомеханизовани корпус правцем Смедеревска Паланка—Младеновац—Београд, и 1. армијска група НОВЈ састава: 1. пролетерски корпус (1. и 6. пролетерска, 5. и 21. дивизија), 12. ударни корпус (11, 16, 28. и 36. дивизија) и 23. дивизипа 14. корпуса.

Операцију су обезбеђивали од напада с југа: јединице Црвене армије »8. стрељачки корпус на правцу Деспотовац—Крагујевац и 64. стрељачки корпус на правцу Јагодина—Крушевац, а од јединица НОВЈ 2. армијска група ИЈ14- КорПУС> више самосталних бригада и одреда) и 17. дивизија.

[541] *Зборник,* том I, књ. 13, док. бр. 64.

[542] *Зборник,* том I, књ. 13, док. бр. 80.

железничку станицу и пругу у Ковачевцу, после чега се бригада прикупила у Рабровцу и Јагњилу. Једна заседа бригаде дочекала је колону од 300 немачких војника која са повлачила ка Младеновцу, нанела јој веће губитке и задобила велики плен.[543]

Око 23 часа, 21. српска бригада кренула је| из Врбице, поставила заседу на цести Топола—Младеновац у Крћевцу, а са осталим јединицама ушла у Загорицу. Непријатељ није наишао на заседу.

Због жилава одбране једног немачког батаљона, ојачаног тенковима и топовима, 1. крајишка није ослободила Тополу, па је 10. октобра ујутру предала положаје испред Тополе 10. крајишкој и кренула у Наталинце.[544]

Бројно стање дивизије износило је у то време 5.700 бораца, од тога 2.150 без оружја.[545]

Увече 10. октобра штабу дивизије је било познато: да су ка Младеновцу прошла четири војна железничка транспорта, а да се у Кусатку налазе још три, углавном са артиљеријом; да се Немци у Кусатку утврђују, да их у Глибовцу има 300, а у Смедеревској Паланци 80; да је Црвена армија 9. октобра форсирала Велику Мораву и ослободила Велику Плану и Марковац.

Те вечери је штаб дивизије издао заповест за 11. октобар и одредио задатак дивизији: да са три бригаде и артиљеријским дивизионом ликвидира непријатеља од Ковачевца до Смедеревске Паланке и затвори цесту и пругу из оба правца. Бригаде су добиле задатке: 1. крајишка да ослободи Смедеревску Паланку и Глибовац и успостави везу са јединицама Црвена армије; 4. крајишка да ослободи Ковачевац и место Пиносаву, а затим успостави обезбеђење у Ковачевцу; 21. српска да заузме упоришта поред пруге и цесте и ослободи Кусадак и садејствује 1. и 4. крајишкој бригади, а артиљеријски дивизион да са положаја у Ратарима туче линију Кусадак—Смедеревска Паланка. После извршења својих задатака требало је да се бригаде овако распореде: 4. крајишка у Ковачевцу, да уомери дејства ка Младеновцу и обезбеди се са севера; 21. српска у Кусатку, са једним батаљоном на обезбеђењу у Пиносави; 1. крајишка у Азањи, да затвори правац Смедерево—Смедеревска Паланка, а са једним батаљоном у Паланци; артиљеријски дивизион у Кусатку; штаб дивизије такође у Кусатку. Задатак бригаде био је да јачим патролама извиђају и прикупљају податке о непријатељу. На крају заповести пише како да се организује сусрет са јединицама Црвене армије:

„Сусрет наших јединица са Црвеном армијом треба да буде свечан и да се при суср,ету јединица манифестује љубав и поштовање према Црвеној армији. Наши борци при сусрету са Црвеном армијом треба да буду дисциплиновани и да при сусрету изврше

[543] ***Зборник,*** **том I, књ. 13, док. бр. 92 и 133**
[544] ***Зборник,*** **том I, књ. 14, док. бр. 99.**
[545] **Архив ВИИ, К-372, Ф-2, рег. бр. 4.**

потребне поздраве. Сутра рано пред покрет обавестити све борце о нашем суср\гту са Црвеном армијом и објаснити им како треба да се држе. Нарочито је важно да наши борци испоље нашу велику љубав према Црвеној армији .. .."[546в]

Практично, 5. дивизија са осталим јединицама 1. армијске групе НОВЈ, избила је иза леђа немачких јединица које су на Великој Морави покушавале да зауставе продор Црвене армије и 14. корпуса НОВЈ. Како су се нашли притешњени између тако јаких снага Немци су били присиљени да напусте положаје на Великој Морави и брзо се повуку ка Београду.

У 7 часова 11. октобра, 1. батаљон 1. крајишке ушао је у Сме^-деревску Паланку и састао се са пратходницом једног пука 68. стрељачког корпуса Црвене армије, која је 15 минута раније ушла у град. Убрзо су стигли штабови 1. крајишке бјригаде, пука Црвене армије и 5. дивизије. Сусрат је био кратак. Планирано је заједничко учешће у нападу на Младеновац и Тополу. За борце 5. дивизије, црвеноармејце и народ који се око њих брзо окупио био је то велики и незаборав дан.

Са главнином јединица Црвене армије, јединице 5. дивизије среле су се између Смедеревске Паланке и Ковачевца, у предаху између две борбе.

Из Загорице је 21. српска бригада кренула 11. октобра ујутру, преко Ратара избила на цесту и пругу Смедеревска Паланка—Младеновац, порушила пругу на два меота, ослободила Кусадак и у њему се задржала на одмору. Убрзо је пругом из Смедеревске Паланке у Кусадак стигла извиђачка патрола црвеноармејаца (1 потпоручник и 3 црвеноармејца), који еу се. после краћег задржавања у штабу бригаде вратили у Смедеревску Паланку.

Јединице 5. дивизије разбиле су на цести између Смедеревске Паланке и Ковачевца последње немачке јединице које су затечене у повлачењу, нанеле им велике губитке и дошле до великог плена. Непријатељ је те)к испред Младеновца успео да заустави њихово напредовање. Јединице 1. крајишке и 21. српске бригаде и артиљеријски дивизион посели су Ковачевац, Кусадак, Велику Крсну и Азању.

Ноћу 10/11. октобра 4. крајишка је са два батаљона била продрла у Младеновац, али су се после жастоке борбе морали повући из града. Са друга два батаљона бригада је разбила непријатеља на Дебељаку (к. 239) и посела линију Граница—Рајковац.[547]

Штаб 5. дивизије известио је 11. октобра увече депешом штаб 1. армијске групе:

„У току 11. о.м. Црвена армија стигла је на сектор Глибовац—Кусадак—Ковачевац. Све наше јединице су се састале са њом. Ми

[546] ***Зборник,*** **том I, књ. 13 ,док. бр. 91.**
[547] ***Зборник,*** **том I, књ. 13, док. бр. 133. и књ. 14, док. бр. 99.**

смо били са штабом пука у Паланци. Послали смо поздравне депеше Стаљину и Толбухину... 12. о.м. један руски пук креће за Тополу и Аранђеловац . . .[548]

НА БЕОГРАДСКОМ ПРАВЦУ

Из Ковачевца, Азање и Велике Крсне 1. крајишка и 21. српска бригада и артиљеријски дивизион избили су 12. октобра на железничку пругу Београд—Мала Крсна 2а задатком да је онеспособе за саобраћај и униште непријатељске посаде на њој.

Јединице 1. крајишке оу тог дана уништиЛе непријатељску посаду у Сувој Чесми (30 белогардејаца), а у току ноћи и посаду железничке станице Умчари (30 Немаца и 30 белогардејаца), која се жилаво" бранила из бункера и неколико зграда опасаних бодљикавом жицом.

Из Кусатка је 21. српска бригада 12. октобра, преко Ковачевца, Влашке и Сенаје, избила на пругу Београд—Мала Крсна, између железничких станица Мали Пожаревац и Мала Иванча и са посадама у овим станицама водила жестоку борбу.[549] У Малом Пожаревцу је било 60, а у Малој Иванчи 30 не|мачких војника. Посаде су се браниле из бункера и зграда припремљених за одбрану, испред којих су се налазиле препроке од бодљикаве жице. Станичне посаде штитиле оу желе/зничку пругу којом су се кретали немачки транспорти и били предстража одбрани Београда. Напад на посаде ових двеју станица почео је 12. октобра око 14 часова.

Посаду у Малој Иванчи напао је 2. батаљон. У време најжешће борбе, из Беолрада је стигао оклопни воз и отворио ватру по батаљону, који се повукаоГТЈклгани воз]е продужио за Мали Пожарегвац, али је око 2 км испред села наишао на порушену деоницу пруге и кад је дочекан ватром јединица 21. бригаде, вратио се натраг. У Малој Иванчи је прихватио преживеле немачке војнике и продужио за Београд. Тако је ослобођена Мала Иванча.

Борба са посадом у Малом Пожаревцу, где се налазила команда свих посада на железничкој прузи од Раље до Мале Крсне, била је најјача јер је и најбоље припремљена за одбрану. Борили су се и два наредна дана, 13. и 14. октобра. Првог дана нападали су је 1, 3. и 4. батаљон. Противтенковским топом тучене су пушкарнице бункера. Посада је издржала све те нападе. Из бригаде су погинула 4 борца, а 6 их је рањено. Када је 14. октобра 21. српска бригада к,ренула преко Умчара за Калуђерицу, тј. за Београд опкољену посаду у Малом Пожаревцу примио је 2. батаљон, са задатком да је присили на предају, а потом дође за бригадом у Калуђерицу.

[548] **Архив ВИИ, К-372, Ф-2, рег. бр. 4, и К-782, Ф-3, рег. бр. 33.**
[549] ***Зборник,* том I, кн>. 13, док. бр. 130. и 132, и књ. 14, док. бр. 99.**

Командант батаљона је, на предлог једног командира чете, организовао напад на упориште са три стране, а на четвртој је нешто даље поставио заседу. Посада се ухватила на тај мамац и покушала да се извуч!е тим правцем. Заседа је похватала и разоружала преживеле Немце и белогардејце и тако уништила непријатељску посаду. Ватаљон је 15. октобра стигао бригаду у Калуђерици.

Четврта крајишка бригада је са јединицама 1. пролетерске дивизије и Црвене армије, учествовала у ослобоће/њу Младеновца, а 10. крајишка, са 2. бригадом 17. дивизије и мотомеханизованим пуком 68. стрељачког корпуса, у ослобађању Тополе.[550]

Сутрадан, 13. октобра, 5. дивизија је осванула на линији: Влашка (4. крајишка)—Мали Пожа.ревац (21. српска)—Умчари (1. крајишка). Два батаљона је 1. крајишка била упутила ка Смедереву, ради успостављања везе са јединицама Црвене армије на том правцу.

У 22 часа штаб 5. дивизије издао је заповест бригадама да се 14. октобра помере ближе Београду, ради одржавања борбеног додира са непријатељем и чвршћег садејства са јединицама Црвене армије, које су нападале из Младеновца и Смедерева ка Београду.[551]

Пре подне 14. октобра, бригаде 5. дивизије биле су овако распоређене: 1. крајишка у Бегаљици, 21. српска у Малој Иванчи и Врчину, 4. нрајишка и артиљеријски дивизион у Поповићу и Малој Иванчи, 10. крајишка у покрету из Влашке, а штаб дивизије био је у Поповићу.

У време издавања ове заповести, 13. октобра увече, осам дивизија НОВЈ и 4. матомеханизовани корпус Црвене армије избили су иред немачку спољну одбрану Београда, на линији Остружница—Авала—Гроцка. У току ноћи штаб 1. ,армијске групе пребацио се у Јајинце и под његову команду већ је био стављен 12. ударни корпус. Штаб 1. армијске групе, односно 1. цролетерског корпуса, издао је 14. октобра заповест за ослобођење Београда, у којој је поред осталог писало:

„Ми данас извршавамо историјску задаћу у овом рату тиме што главни град наше отаџбине ослобађамо од немачко-фашистичког ропства и недићевско-четничке издаје и враћамо га свом на-< роду и отаџбини . . ,"[552]

Штаб 5. дивизијо добио је 14. октобра у 10 часова заповест да дивизија у 22 часа нападне Београд правцем: Калуђерица—Мири-

[550] ***Зборник,*** **том I, књ. 13, док. бр. 131. и 132; књ. 14, док. бр. 54, 66. и 99.**

[551] ***Зборник,*** **том I, књ. 13, док. бр. 149.**

[552] **Прва армијска група НОВЈ нападала је Београд у четири колоне: прва колона, 12. ударни корпус, правцем Жарково—Баново брдо; друга, 6. пролетерска дивизија, правцем Топчидер—Топчидерско брдо; трећа 1. пролетерска дивизија, правцем Бањица—Дедиње; четврта, 5. дизизија, правцем Калуђерица—Миријевс—Калемегдан; општа резерва, 21. дивизија, била је у ре|ону Бели Поток—Зуце—Лештане.** ***(Зборник,*** **том I, књ. 13, док. бр. 158).**

јево—Калемегдан. Три часа раније 1. крајишка је, са јединицама Црвене армије, почела борбу за ослобођење Смедерева. Остале; три бригаде налазиле су се у покрету према рејонима одређеним претходног дана.

У 10.30 часова штаб дивизије је издао нову заповест бригадама:

— 4. крајишкој да, са придодатом артиљаријом, усиљеним маршем из Поповића, преко Зуца и Великог Мокрог Луга, избије на Коњарник и одатле ирећ у напад, десном страном Улице краља Александра, (Булевар револуције), у правцу Калемегдана (лево од ња напада 1. пролетерска дивизија, а десно 10. крајишка бригада);

— 10. крајишка да, из Влашке усиљеним маршем, преко Мале Иванче, Зуца и Малог Мокрог Луга, избије у Миријево и у 22 часа нападне на Велики Врачар (к. 253) и продре правцем: к. 184—Циглана—Улица краљице Марије (27. марта)—Душанова улица—Калемегдан (лево одржава везу са 4. крајишком, а десно са 21. српском бригадом);

— 21. српској (без једне чете), са једним противтанковским топом, да из Малог Пожаревца усиљеним маршем, преко Врчина, Лештана и Калуђерице, избије источно од Миријева и у 22 часа почне напад уз десну обалу Дунава правцем: Карабурма—железничка станица Дунав—Калемегдан (лево одржава везу са 10. крајишком, а десно са ослања на Дунав);

— 1. крајишкој да батаљон из Малог Орашја одмах упути у Калуђерицу, а са остала три батаљона, после ослобођења Смедерева, да се пребаци у Мали Мокри Луг.

Предвиђено је да једна чета 21. српске бригаде обезбеђује дивизијску болницу, рањаничку прихватницу и хируршку екипу, који ће се из Поповића пребацити у Миријево.

Заповешћу су одређени: начин обезбеђења заузетих делова града и објеката, садејство са осталим јединицама НОВЈ и Црвене армије које учсјствују у нападу, поступак са заробљеницима и понашање бораца и јединица у граду.[553] Према замисли штаба дивизије, требало је да се три бригаде пребаце до 22 часа на источну периферију Београда, у рејон Мали и Велики Монри Луг—Велики Врачар и истовреме|но нападну непријатеља у граду, пошто му претходно пресеку правац Смедерево—Београд, а потом наставе продирање између Улице краља Александра (Булевар револуције)——лево и Дунава деоно ка Калемегдану, а 1. крајишка да еадегјствује са Црвеном армијом у ослобађању Смедерева.

Бригаде су одмах, по киши и блату, усиљеним маршем кренуле ка маршевским циљевима. Ишло се без застанка. ЈБудство се напрезало до крајњих граница, журећи да на време стигне и почне напад. Дужина марша износила је од 30 до 40 км. Све је то учинило да преморене јединице не буду у стању да започну истовремено ноћни напад на Београд.

[553] ***Зборник,*** **том I, књ. 13, док. бр. 163.**

Око 22 часа Ла Коњаргвик је прва стигла 4. крајишка бригада. У 23 часа она је напала утврђени непријатељски положај Лауданов шанац—Звездара—Варшки Врачар. Непријатељ је одбио њен први напад. Бригада се повукла на косе око Малог Мокрог Луга. Одатле је поновила напад, са два батаљона продрла до Улице краља Александра (Булевар револуције) и успоставила везу са јединицама Црвене армије, али се затим поново повукла на полазни положај.[554] И остале бригаде су у току ноћи стигле у рејон Малог и Великог Мокрог Луга и Калуђерице, али те ноћи нису прелазиле у напад.

У зору 15. октобра, 21. српска бригада јје стигла у Калуђерицу. Неколико часова касније стигао је и њен 2. батаљон из Малог Пожаревца, где је уништио немачку посаду на истоименој жадезничкој станици. Једна чета 4. батаљона и даље се налазила на обезбеђењу дивизијске болнице.

Три бригаде 5. дивизије освануле су 15. октобра у рејону Мали Мокри Луг—Калуђерица. Штаб дивизије није тада знао да се једна јака немачка групација пробија из Смедерева ка Београду, подилазећи дивизији с леђа. Бригаде до тада нису нападале Београд, осим 4. крајишке, чији је напад одбијен са Великог Врачара. У 7.20 часова штаб дивизије је обавестио штабове бригада да су наше и совјетске јединице продрле у центар Београда и да се од Гроцке ка Београду креће једна колона Црвене ајрмије. На основу тога дао је бригадама нове задатке:

— 4. крајишкој да продре у град између Улице престолонаследника Петра и Улице краља Александра, ка Калемегдану;

— 10. крајишка да продре правцем Мали Мокри Луг—Ново гробље—Железничка станица Дунав—Кланица;

— 21. орпској да поседне рејон Калуђврица—Мали Мокри Луг и да после продора јединица Црвене армије из Гроцке, крене у напад с њима правцем Велики Врачар—Дунав.

Штаб дивизије налазио се на Стражари у Кумодражу.[555]

У 11 часова, 4. крајишка је кренула у напад, успоставила везу са јединицама Црвене армије, продрла у Београд према Техничком факултету и заузела нову електричну централу, фабрике и складишта на десној обали Дунава, Кланицу и Велики Врачар. Један њен батаљон продро је до Правног факултета, други до железничке станице Дунав, трећи на Карабурму, а четврти је задржан у Малом Мокром Лугу.[556]

Из Калуђерице се 21. српска бригада, по доласку 2. батаљона, око 13 часова пребацила у Мали Мокри Луг. Ту је командант дивизије издао заповест команданту бригаде да бригада поседне Шугавац и затвори правац Болеч—Београд. На цести испред Шугавца 2. батаљон се око 15 часова сударио са претходницом немачке ко-

[554] *Зборник,* том I, књ. 14, док. бр. 66 и 100.
[555] *Зборник,* том I, књ. 13, док. бр. 175.
[558] *Зборник,* том I, књ. 14, док. бр. 66 и 100.

лоне која је тада улазила у Болеч. Одмах ја почела жестока борба. У борбу је убачен и 4. батаљон бригаде. Немачка претходница је одбачена ка Болечу, а бригада је посела положај Шеварице (к 176)—Шугавац (к. 171).

Из рејона Болеча Немци су отворили јаку артиљеријску и минобацачку ватру, а затим јаким онагама претпли у напад на положај 21. српске бригаде. Жестока борба уз подршку артиљерије, настављена је и по паду мрака. Погинуо је политички комгесар 2. чете 4. батаљона Миле Торбица, а рањено је неколико бораца. У први мрак Немци су успели да потисну бригаду, али је до тада одбрана тога правца већ била ојачана 10. крајишком бригадом, једним батаљоном 4. крајишке, неколиким тенковима и артиљеријом неких јединица Црвене армије.

Десета крајиптка, која је била задржана у Малом Мокром Лугу да ојача положаје 21. српске бригаде, са батаљоном 4. крајишке и једним совјетским теиком прихватила је борбу са немачком колоном јачине око 2.500 војника, 3 тенка и великом комором, која се пробијала од Болеча ка Београду. Читаву ноћ 15/16. октобра она је водила жестоку борбу е том колоном и нанела јој велике губитке. Немци су до 1 час после поноћи успели да продру до почетка Улице краља Александра (Булевар револуције).[557]

На почетку напада на Београд, положај 21. српске бригаде није изгледао тако значајан у обезбеђењу напада осталих бригада које су нападаЛе у правцу Калемегдана. Како се борба више одвијала значај њених положаја постајао је све већи. У 9 часова 15. октобра штаб 5. дивизије известио је депешом штаб 1. армијске групе, тј. 1. пролетерског корпуса:

„Са јединицама смо на линији Мали Мокри Луг, на цести Београд—Гроцка. Јаче тенковске јединице Црвене армије потискују Немце од правца Гроцке. Ми ћемо напасти на цести ове што се повлаче . . .“[558]

После подне је постало јасно да су немачке снаге, које се пробијају од Смедерева, јаче и опасније од оних у Београду. Како је правац њиховог продора водио црвко положаја 21. српске бригаде на линији Шеварице—Шугавац, до мрака је тај положај ојачан новим снагама тако да је образован јак одбрамбени положај према Смедереву. На њему су ангажоване главне снаге 5. дивизије, општа резерва 1. армијске групе, тј. 1. пролете/рског корпуса и јаке тенковске и артиљеријсне јединице Црвене армије. У зону одбране 5. дивизије пребачене су 15. октобра после подне три бригаде НОВЈ и једна гардијска мотомеханизована бригада Црвене армије. Ноћу 15/16. октобра Дунавска речна ратна флотила Црвене армије пре-

[557] ***Зборник,* том I, књ. 14, док. бр. 8, 10 и 100. До 15. октобра увече штаб 1. пролетерског корпуса пребацио је на овај правац и 21. дивизију, чије су бригаде поселе рејоне: 4. српска Велики Мокри Луг, 5. српска Лештане и 2. пролетерска Кумодраж.**

[558] **Архив ВИИ, К-372, Ф-2, рег. бр. 4.**

бацила је из Баната, преко Дунава, у Миријево 12. војвођанску бригаду, која је посегаа положај од левог крила 10. крајишке бригаде до Дунава.[559]

Ујутру 16. октобра, десеткована немачка колона, осванула је уклињена из правца Болеча и заустављена челом испред Улице краља Александра (Булевар револуције), а зачељем у Калуђерици. Држала је узан појас дуж цесте и покушавала да се пробије у Београд. Пробој чела колоне затварала су два батаљона 4. крајишке бригаде и јединице Црвене армије с линиЈе: Лауданов шанац—Велики Врачар. Са левог бока тукли су је: од Лаудановог шанца до Калуђерице 10. крајишка и један батаљон 4. крајишке, а са положаја Голо брдо—Бандера (триг. 267) 21. српска бригада. У то време већ је велики део Београда био ослобођен.[560]

Јединице 5. дивизије, без једног батаљона 4. крајишке и 1. крајишке бригаде, подржане тенковима и артиљеријом јединица Црвене армије, напале су 16. октобра пре подне ову немачку колону и уништиле! је у рејону у којем је осванула. Упркос томе, ситуација код 5. дивизије постала је још озбиљнија. Њеним положајима примицала се од Смедерева главнина немачке групације следећег састава: 1. брдска и 117. дивизија, група „Витман" и велики број мањих јединица, укупне јачине око 20.000 војника, са око 3.000 возила, тенковима и јаком артиљеријом. Њен продор у Београд није се см!ео дозволити, јер би се спојила са непријатељским снагама у Београду што би им омогућило пружање јачег отпора јединицама НОВЈ и Црвене армије, које су нападале на главном правцу. У исто време то би значило да је немачка посада Београда успела да се одржи и прихвати ту групацију, што јој је и био основни циљ, да би се организовано и заједно повукли преко Саве.

Штаб 5. дивизије је 16. октобра око подне депешом известио штаб **1.** армијске групе, тј. **1.** пролетерског корпуса:

„У *граду се воде борбе између Врачара, Коњарника и Малог Мокрог Луга. Наше две бригаде налазе се на сектору Мали Мокри*

559 Штаб 5. дивизије је 15. октобра у 21.30 часова издао наређење бригадама да после ослобођења Београда остану у њему као посадне јединице и да се разместе између Улице краља Александра (Булевар револуције), Улице књаза Михаила, Француске, Позоришне (Доситејева), Калемегдана и Дунава: 1. крајишка између Француске и Позоришне, Теразија, Улице краља Александра (Булевар револуције), Гетеове, Цвијићеве и Дунава; 10. крајишка између Цвијићеве, Јонске, адмирала Пикарда, Миријевског булевара, Вишњице и Дунава; 21. српска између Улице краља Александра, Гетеове и Улице светог Николе (Баје Станишића) до Лаудановог шанца и артиљеријски дивизион између Улице светог Николе, Новог гробља и Вукшића циглане, закључно са Великим Врачаром.

Јединицама је наређено да се првенствено сместе у војне зграде. Задаци су им били: откриван.е и уништавање заосталих непријатељских група и појединаца, обезбеђивање важних објеката, надлештава, магацина, фабрика и рејона размештаја, помоћ органима народне власти, прикупљање и предаја ратног плена. (Архив ВИИ, К-782, Ф-1, док. бр. 40).

560 *Зборник,* том I, књ. 14, док. бр. 8, 9 и 100.

Луг—Калуђерица—Липовица. Немци се жестоко боре. .. Борба се води око Болеча. .. Ми (штаб 5. дивизије — И. Ђ) смо у Кумодражу са Милојем (Милојевићем, командаитом 21. дивизије — И. Ђ)... Шумадијска (21. српска бригада — И. Ђ) ће вечерас садејствовати у чишћењу сектора Мали Мокри Луг и Циглана и ту ће се задржати".[561]

После разбијања уклињене немачке колоне, штаб 5. дивизије је почео да ојачава и учвршћује поседнуте положаје на линији Коњарник—Лауданов шанац—Велики Врачар—Карабурма—Дунав да би на њој зауставио продор у Београд ндмачкој групацији која је надирала од Смедерева. У 17 чаоова из Малог Мокрог Луга пребацио је 10. крајишку бригаду на положај Велики Врачар—Карабурма. Из рејона Голо брдо—Бандера пребацио је, око 18 часова, 21. српску бригаду на положај Коњарник—Велики Врачар, да очисти тај рејон од непријатеља и да на том правцу заустави продор немачких онага из правца Смедерева.

На положају Коњарник—Лауданов шанац—Велики Врачар——Дунав, од смедеревске ц|есте до Дунава, 5. дивизија је 16/17. октобра чврсто затварала правац Смедерево—Болеч—Београд. На њеном десном крилу, на положају Калуђерица—Лепггане—Велики Мокри Луг била је 21. дивизија. Одбрана обе дивизије ојачана је тенковским јединицама а предвиђена је и подршка артиљерије јединица Црвене армије, посебно из рејона Кумодража. Тако је немачким снагама које су се иробијале из Смедерева чврсто затворен правац према Београду.

У 19.30 часова, 16. октобра, штаб 5. дивизије извеегио је депешом штаб 1. армијске групе, тј. пролетерског корпуса:

„4. (крајишка — И. Ђ) бригада заузела је централу и станицу на Дунаву, а са једним батаљоном креће ка Смедеревском друму. 10. (крајишку — И. Ђ) бригаду смо послали да чисти сектор *од Карабурме и Новог гробља ка с. Вишњица.*

Шумадијска (21. српска — И. Ђ) бригада ћ.е вечерас садејствовати у чишћењу сектора Мали Мокри Луг и Циглана и ту ће се задржати .. ,"[562]

У другом извештају, упућеном у поноћ, пише и ово:

„16. о.м. упутили смо и 21. српску бригаду да садејствује у чишћењу дела града од Александрове улице и потом да се постави на сектор између Великог Врачара и Малог Мокрог Луга ради спречавања другим немачким снагама да продру у град од правца Гроцке.. ,"[563]

[ш] **Архив ВИИ, К-372, Ф-2, рег. бр. 4.**
68! ЦСТО.
[563] ***Зборник,* том I, књ. 14, док. бр. 10.**

Десно од 5. дивизије у рејону Велики Мокри Луг—Лештане, 21. дивизија је 16. октобра целог дана успешно одбијала нападе јаких немачких снага, подржана ватром артиљерије и тенкова.

У току ноћи 16/17. октобра 21. српска бригада пребацила се из рејона Калуђерице на положај Лауданов шанац, између Коњарника и Великог Врачара. На Коњарнику је командант 2. батаљона наишао на положај јединице Црвене армије и ступио у борбу са Немцима који |су били већ продрли пред њене положајеи И остали батаљони посели су положаје у том рејону, на споју са 21. дивизијом.

Сутрадан, 17. октобра, бригаде 5. дивизије освануле су у овом распореду: на десном крилу 21. орпска бригада, на Коњарнику и Лауда новом шанцу; у средини 4. крајишка, на Великом Врачару; на левом крилу 10. крајишка, на Карабурми, затварале су правац Болеч—Мали Мокри Луг—Београд.

Главнина немачких снага, које су се пробијале од Смедерева, освануле је 17. октобра у рејону Заклопача—Болеч и одатле отпочела јаке нападе на положаје 5. и 21. дивизије. Немачки војници заробљени тога дана изјавили су да је јачина тих снага око 16.000 војника и 400 возила. У већ цитираном извештају од претходне ноћи, штаб 5. дивизије је писао штабу 1. пролетерског корпуса да су немачке снаге код Болеча довољно јаке да одбаце две бригаде 21. дивизије са положаја Липовица—1Певарице и продру у град, па је предлагао да се ојачају онаге 21. дивизије „са којима је и једна совјетска мотомеханизована бригада". Указао је и на могућноет да се Немци пробију правцем Болеч—Авала—Обреновац и предложио прикупљање јачих „мотомеханизованих совјетских снага на том правцу".[564]

Цре подне 17. октобра, најжешће борбе вођене су између Болеча и Београда. Немци оу јаким снагама, уз подршку тенкова и артиљерије, покушавали да прокрче пут за Београд. На свим положајима вођене су жестоке борбе. Из 21. српске бригаде тог дана погинуло је и рањено неколико бораца и старешина. Рањен је и командант 2. батаљона, Милорад Прокић. Било је доста погинулих и рањених и у другим бригадама, али је одбрана све то издржала. Када су схватили да ое тим правцем не могу пробити, Немци су одлучили да после подне покушају пробој правцем Болеч—Врчин——Рипањ—Обреновац.[565]

Око 16 часова из Болеча је кренула у пробој немачка претходница правцем Болеч—Врчин—Рипањ—Обреновац.[566]

[564] *Зборник,* том I, књ. 14, док. бр. 10.

[565] Немци су формирали три групе за пробој: група „Витман" (98. и 99. ловачки пук) имала је задатак да врши пробој, група „Хилдебрант" (92. мотомеханизована бригада и 1. и 2. пук „Браденбург" да обезбеде десни бок из правца Београда, и група „Лонгроцк" (54. ловачки, 116. извиђачки батаљон и полицијске снаге) да обезбеђују леви бок и позадину.

[563] У 3 часа 18. октобра јединице 21. дивизије у налету су ослободиле леч и запленили око 80 тенкова, 200 топова и 1.500 возила, које Немци ј бису стигли да униште.

На иницијативу команданта и политичког комесара 14. корпуса 23. дивизија је 17. октобра посела рејон Заклопача—Врчин и цео дан на њему одбијала немачке нападе. Сутрадан, 18. октобра Немци су главним снагама напали овим правцем са циљем да се пробију преко Врчина.[567] Из Београда је око 17 часова извучена 11. дивизија која је 17/18. октобра требало да поседне Зуце, Авалу и Бели Поток.[568] Сутрадан, 18. октобра 16. дивизија је посела Барич, Мељак, Малу и Вдлику Моштаницу.[569] Задатак тих и других снага НОВЈ и Црвене армије ангажованих у овој борби био је да се уништи ова немачка групација. Између Болеча, Врчина и Авале око ње су стезале обруч 21, 23, 11. и део 36. дивизије НОВЈ и 14. мотострељачка бригада и друге јединице Црвене армије. Оне су до 19. октобра увече са њом водиле тешке борбе на уском простору око Врчина и Зуца. Немци су у тим борбама претрпели тешке губитке. Само 3.000 до 4.000 њих успело је да се пробије правцем Шупљи камен—Липовачка шума—Степојевац. Тучени и уништавани по групама и појединачно, преживели Немци су тек код Шапца успели да успоставе везу са својим јединицама и пребаце се у Срем.

Ујутру 18. октобра, 4. и 10. крајишка и 21. српска бригада 5. дивизије прешле су у стрељачком строју терен од својих положаја на линији Коњарник—Велики Врачар—Карабурма до Болеча, где су стигла око 12 часова. Уз пут су откривале и разоружавале мање групе немачких војника које су покушавале да се прикрију и пробију у Београд.[570]

Штаб 21. српске бригаде известио је 18. октобра штаб 5. дивизије:

„У *борбама око Београда и у самом граду, ова бригада учествовала је делимично. Два батаљона водила су борбу 15. о.м. на положају Шугавац са немачком моторизованом колоном.*

Један батаљон водио је борбу 17. ов. мес. на положају Стојчино брдо са немачком пешадијом која је надирала ка Београду.

Мања одељења водила су борбе са непријатељем приликом чишћења рејона одређених овој бригади.

У *току борбе уништен је један немачки тенк, побијено око 40 немачких војника.*

Заплењено је: 14 митраљеза (пушкомитраљеза), 135 пушака, 8 револвера, око 140 бомби, 13.000 метака, 16 коња и 1 пољски телефон и много другог материјала и спреме (одеће и обуће)...

Извештавамо да смо у току дана ухватили 13 разних агената и народних непријатеља и спровели „Озни" на даљи поступак".[171]

[567] ***Зборник,*** **том I, књ. 14, док. бр. 45.**
[568] ***Зборник,*** **том I, књ. 14, док. бр. 27.**
[569] ***Зборник,*** **том I, књ. 14, док, бр. 41.**
[570] ***Зборник,*** **том I, књ. 14, док. бр. 66 и 100.**
[571] ***Зборник,*** **том I, књ. 14, док. бр. 40. Према извештају 4. крајишке од 20. октобра 1944. од заплењеног оружја 21. српска бригада је добила: 7 пушкомитраљеза, 2 минобацача 81 мм са 30 мина, 30 ручних бомби, 154 пушке и 20.000 метака. *(Зборник,* том I, књ. 14, док. бр. 66).**

Из Болеча се 21. српска бригада вратила у Београд, на Карабурму. На правцу покрета, на Карабурми и касније у рејону размештаја, 21. српска бригада је учествовала у откривању, хватању и ликвидацији заосталих непријатељских група и појединаца. Велики број њених бораца био је из Београда, па је у томе постизала нарочито добре рдзултате.

Зона 5. дивизије била је очишћена од непријатеља, па су борци 19. октобар провели у миру и одмору. У IV, V и делу III кварта гарнизонскуслужбу је преузела 4. крајишка бригада. У Миријеву и Вишњици била је 21. српска бригада, која је и контролисала те рејоне. Око 23 часа у њ*н састав се вратила чета 4. батаљона, која је од 14. октобра обезбеђивала динизијеку болницу. У зони одређеној за одмор 5. дивизије налазила се и 10. крајишка бригада.

На дан ослобођења Београда, 20. октобар, бригаде 5. дивизије провеле су одмарајући ое у рејонима које су заузеле! претходног дана. Једино се 1. крајишка бригада још налазила у саставу 21. дивизије у рејону Врчина, Зуца, Белог потока и Пиносаве.[572]

Тиме је учешће бригада 5. дивизије у борби за ослобођење Баограда било завршено.

Сутрадан 21. октобра, 21. српска бригада добила је задатак да из Вишњице пређе на леву обалу Дунава, у Банат, и уз Дунав избије узводно од Земуна, а затим да се поново пребаци на десну обалу Дунава и садејствује у нападу на немачке положаје на Бежанијској коси и у ослобођењу Зекмуна. Када су на леву обалу Дунава биле пребачене две чете, то наређење је повучено, јер су се у међувремену 13. пролетерска бригада и јединице Црвене армије пребациле преко моста на Сави и присилиле Немце да напусте Земун и повуку се са Бежанијске косе. Земун је ослобођен 22. октобра. Бригада се(вратила у рејон Миријево—Вишњица.

У Београдској операцији 5. дивизија је, са 4. и 10. крајишком и 21. српском бригадом, 14/15. октобра пресекла правац Смедерево——Београд на источној периферији града, у рејону Малог и Великог Мокрог Луга, Коњарника, Лабудовог шанца и Великог Врачара. Она је на тим положајима, са 21. дивизијом и делом јединица 4. мотомеханизованог корпуса Црвене армије, спречила продор у Београд 1. брдској, 117. ловачкој и деловима 7. СС дивизије „Принц Еуген" и великом броју мањих немачких јединица, укупне јачине око 20.000 војника, са 1.500 моторних возила, и присилила их да се пробијају за њих неповољнијим правцем Болеч—Врчин—Рипањ—Обреновац, где су разбијене и уништене.

У борбама за ослобођење Београда 5. дивизија је нанела непријаггељу ове губитке: убијено је 2.681, а заробљено 1.363 војника; заплењено: 3 брдска топа, 8 тешких бацача, 163 пушкомитраљесва, 1.674

' Прва крајишка бригада је од 14. октобра дејствовала изван састава 5. дивизије. Прво је са јединицама Црвене армије учествовала у борбама за ослобођење Смедерева и Гроцке, а затим је, у саставу 21. дивизије, учествовала у разбијању немачке групације која се пробијала од Болеча, преко Аваље, ка Обреновцу.

пушке, 110 стројница, 189 пиштоља, 2 радио-станице, 30 камиона, 3 аутомобила, 3 мотоцикла, 305 иоња и разне муниције 200.000 метака; уништила је: 5 камиона, 1 тенк, 1 тешки бацач, 3 радио-станице и 6 пушкомитраљеза. Нађено је напуштено 9 пољских топова и 500 граната.

Из 5. дивизије погинуло је 77, рањено 183 и н^стало 10 бораца. Штаб дивизије је оценио рад и држање јединица, бораца и штабова у Београдској операцији овим речима:

„Наши штабови и јединице савесно су извршавали све задатке у току операције за ослобођење Београда. Држање наших бораца у борби и у контактима са народом било је примерно"[573]

Тако великој победи и високој оцени јединица 5. дивизије у Београдској операцији дала је велики допринос и 21. српска бригада.

[573] ***Зборник,*** **том I, књ. 14, док. бр. 100.**

Ато књига у *које су уписивани стрељани родољуби из логора на Бањици снимљени октобра 1944. године.*

Остаци новека кога су убили Немци у логору Сајмиште, октобра 1944. године.

о заплењеног немачког ратног материјала на железнинкој станици Београд, тобра 1944. године.

арод Београда кити цвећем гробове Црвеноармејаца изгинулих за ослобођење Београда, стобра 1944. године.

Борци 21. српске бригаде у болници лаких рањеника, с лева на десно: Грубачић Лазовић Мирослав и Вучинић Трипо.

Најмлађи борци чете за везу 21. српске бригаде Љуба и Мирко, свом комесару Дугалић, за дуго сјећање, новембра 1944. године.

град слави ослобођење, 20. октобра 1944. године.

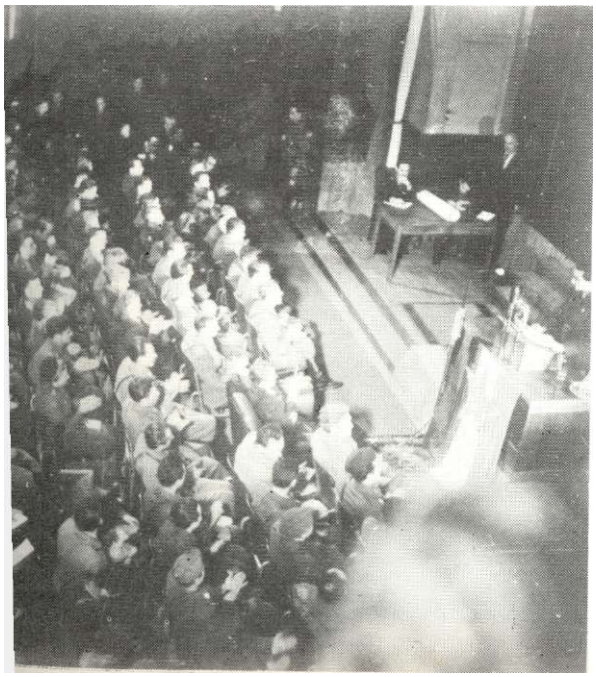

Први ротрес УСАОС-а Србије у тек ослобођеном Београду, октобар - новембар 1944. године.